
СТАТУИ

ЕКОЛОГИЧНИТЕ ПРОТЕСТИ В БЪЛГАРИЯ: РУСЕНСКИ И СОФИЙСКИ ЖИВОТОПИСИ

Михаил Груев

Един от откритите въпроси пред изследователите на съвременната българска история, а и пред обществото като цяло, е този за формите на съпротива срещу комунистическия режим „отдолу“, за техните мащаби, за автентичните им проявления и носители, както и за мястото им в общите процеси на срязия на системата през 80-те години на ХХ в. Изминалите вече повече от три десетилетия след края ѝ дават възможност за по-дистанцирана и лишена от емоции оценка, но едновременно с това увеличаващата се времева дистанция води и до загуба на ясен контур на „перестроечното време“, до заличаване на детайлите, до изместването на хора и събития от новата конюнктура и до постепенното им потъване в мрака на забравата. Разбира се, на всичко това следва да се гледа и като на естествен процес, свидетелство за бавното, но сигурно превръщане на тези отминали реалности в История. И тъй като тя се населява преди всичко от хора, ще ми се този текст да бъде посветен именно на тях. И по-точно на тези от тях, които в онези години запазиха човешкото си достойнство, а когато беше възможно проявиха гражданска доблест, и бяха готови да платят и своята цена за нея. Известно е, че и при други значими исторически промени техните лица и индивидуалности изпадат впоследствие от „големия наратив“, а сглобяването на неговата официална версия традиционно ги пропуска. В този дискурс, както твърди Пиер Нора и цялата последвала го нова вълна във френската социална история, се появява разломът между Историята, произвеждана от официалните институции на държавата и поддържа-

на от образователната система, и Паметта, представляваща изображението на тази история „отдолу“. Понякога тя функционира паралелно на големия разказ – било като контраистория, било като криво негово огледало, но във всеки случай винаги алтернативно на другия съпътстващ процес – Забравата.¹

Изследването на това време няма как да заобиколи и още един открит въпрос в историографията, а именно този за спецификата на българското дисидентство. Дебатът за това що е дисидентство и кои могат да бъдат наречени дисиденти започна още през 90-те години на миналия век и имаше общи източноевропейски измерения. Той беше предизвикан от близки до „Солидарност“ полски интелектуалци, които се опитаха да създадат Международен речник на източноевропейските дисиденти. Това естествено предполагаше и възприемането на поне работна дефиниция на този термин, както и създаването на някакви общи критерии, по които да бъде извършена селекцията на личностите. И ако за Полша и централноевропейските страни това беше донякъде възможно, то се оказва абсолютно неприложимо за България, а и за останалите балкански диктатури, където условията бяха много по-различни. Така ръководителят на българския екип от съставителите Михаил Неделчев се озова пред нерешимата задача кои 30 имена (от общо 1120) да включи и кои да пропусне.² Или казано по друг начин – кои сред дисидентите са най-дисидентите? И другият съществен въпрос – релевантни ли са въобще българските форми на съпротива към централноевропейските критерии/норми? Все пак ползата от разгорелия се научен и обществен дебат тогава бе стигането до една относително широка и общоприемлива дефиниция за същността на това явление. Противно на наложилото се в българското общество разбиране за дисидентството като вътрешнопартиен феномен за самата комунистическа партия (донякъде и заради абсолютното доминиране на нейните членове сред несъгласните), става дума за граждани с различна политическа афилиация, изразявали, доколкото е било възможно, публично своя протест продължително време и създали с поведението си значим обществен резонанс. Дебатът за българското дисидентство беше продължен от Наталия Христова, една от утвърдените изследователки на формите на инакомислие в средите на българската интелигенция, която през 2005 г. публикува своя монография, озаглавена „Специфика на българското „дисидентство““. Със самата употреба на кавичките по отношение на термина авторката предполагава своето отношение към релевантността на употребата му в българския случай, макар от изложението ѝ да става ясно, че тя не отрича по принцип наличието на протестиращи личности и групи в обществото в периода до 1989 г.³ В своята иначе положителна рецензия за книгата, Искра Баева поставя въпроса доколко е уместна употребата на кавичките и не е ли

¹ Нора, П. Места на памет. Т. 1: От републиката до нацията. С., Дом на науките за човека и обществото, 2004, 72–86.

² Стойчева, М. Михаил Неделчев броя дисидентите, Желев – рицарите на кръглата маса. – https://www.capital.bg/politika_i_ikonomika/bulgaria/1998/08/15/246059_mihail_nedelchev_broi_disidentite_jelev_-_ricarite_na/, пос. на 17.03.2020.

³ Христова, Н. Специфика на българското „дисидентство“. Пловдив, 2005, 383 с.

логично в такъв случай в тях да бъде включено не само съществителното, но и прилагателното.⁴ Впрочем самата тя е един от първите български изследователи на Обществения комитет за екологична защита на Русе именно като дисидентски феномен.⁵ В този дух той бе и интерпретацията в първия том на обемния труд върху ранните години на прехода на Димитър Луджев. Както отбелязва той: „Най-важното достижение на Русенския комитет е, че даде публичен израз на обществената нагласа и потребност от организирана, гражданска опозиция. Той събира хората, които имат решимостта и духовната сила за протест срещу властта, за промяна на системата. В този смисъл Русенският комитет е предисловието на Клуба за гласност и преустройство, на дисидентското движение в България.⁶ Наскоро в този дебат се включи и Ивайло Знеполски чрез своя обемен труд „Как се променят нещата. От инциденти до голямото събитие“. През персоналните истории и биографии на значими за онзи период личности от академичния живот той се опитва да изведе зависимостите между инцидента и голямото събитие и да очертае, през поведението на изследваните от него фигури, превръщането на инцидента в социална норма. От тази перспектива И. Знеполски прави преглед и на някои общи характеристики на българското дисидентство, лишено вече от кавички.⁷

Общото между всички цитирани по-горе работи е тяхната външна, бих казал софийска перспектива към случилото се в Русе в края на 80-те години. Реконструкцията им, с малки изключения, се основава преди всичко на официални документи на самата комунистическа партия и на подчинените ѝ структури, а не на източници, произхождащи от самите форми на протест. Впрочем, по редица обективни причини, такава слабост се отнася до почти цялата историография, посветена на дисидентството. Тази интерпретативна празнина беше запълнена донякъде с появата на книгата „Демонтаж. Една балканска история от края на ХХ век.“ през 2008 г. Тя беше дело на две русенки – историчката Веселина Антонова и журналистката Детелина Каменова, които смениха перспективата, от която се водеше разказът за русенските протести.⁸ Те поставиха в центъра шест обикновени местни жени, които по това време бяха вече напълно забравени и фактически изпаднали от „големия наратив“ за тези събития. По сценарий на двете авторки беше заснет и документален филм, озаглавен „Шест жени“. Работите им бяха подплатени и от сериозно извороведско обръщане към локални, респ. маргинални източници, журналистически публикации и др., недостигнали до академичните автори. Двете

⁴ Баева, И. Ново изследване на феномена „българско дисидентство“. – ИДА, кн. 93, 2007, 354–357.

⁵ Баева, И. Из историята на българското дисидентство – Общественият комитет за екологична защита на Русе и властта. – ИДА, кн. 76, 1998, 33–52. Вж. също и по-късни нейни работи: Калинова, Е., И. Баева. Българските преходи 1939–1999. С., 1999 (първо издание); 2010 (второ издание), 234–235.

⁶ Луджев, Д. Революцията в България 1989–1991. Книга 1. С., 2008, с. 38.

⁷ Знеполски, И. Как се променят нещата. От инциденти до голямото събитие. Първа част – Истории с философи и историци. С., Институт за изследване на близкото минало, 2016, 241–256.

⁸ Антонова, В., Д. Каменова. Демонтаж. Една балканска история от края на ХХ век. Русе, 2008, 249 с.

авторки интегрираха в своя текст и голямо количество устни (а при някои от тях и автобиографични) разкази – най-напред на споменатите вече шест жени, които те интерпретират като движещи за събуждането на гражданското недоволство в Русе, но също така и на местни лекари, номенклатурни кадри, журналисти и т.н. Ако се вгледаме в тези локални разкази, ние ще видим, че те силно се различават от наративите на софийските дисиденти, известни ни най-вече от техните мемоари. Тук бих посочил тези на Желю Желев⁹, Георги Мишев¹⁰ и на Малина Петрова в нейния личен блог¹¹. Накратко казано, оказва се, че сме изправени пред функционирането на два паралелни и в някакъв смисъл алтернативни разказа за русенските протести. С известна условност бихме могли да ги наречем „русенски“ и „софийски“ разказ или „локален“ и „централен“ такъв. Вероятно поради липсата на подобно гражданско напрежение в Гюргево, екологичната проблематика много по-слабо вълнува съвременната румънска историография и практически отсъства трети, да го наречем „румънски“ разказ. Доколкото този проблем все пак се маркира, той е само най-бегло и в по-общи съчинения около падането на комунистическите режими в Източна Европа.¹²

Но да се върнем на двата разказа по десния бряг на голямата река. Между тях без съмнение има известно сечение, както и общи релационни мрежи, но съществуват и множество противоречия и специфики, които си заслужава да бъдат анализирани. Най-общо казано разминаването идва от различното мащабиране на изследователския обект. С други думи имаме един от класическите примери на оразличаване на наративната от микроисторията и съответно на генерализиращото от индивидуализиращото знание. Именно по-малките мащаби, с които борави последната, позволяват да се видят много детайли, които няма как да останат в „големия наратив“. Наред с горното, както отбелязва един от бащите ѝ – Джовани Леви – тази методология дава възможност и за съсредоточаване върху фрагментацията, противоречията и множествеността на различните гледни точки, без да бъде изключвана нито една от тях.¹³ Самото време, което коментираме, ясно демонстрира тези характеристики и оставя редица социални процеси в състояние на флуидност, аморфност и едновременно с това – отвореност. Защото известно е, че последвалите промени в българското общество, подобно на почти всички еволюционни изменения в човешката история, се случват посредством често незабележими и безкрайни стратегии и избори в междините на социалните процеси. В този дискурс особено полезна се оказва интерпретативната рамка на Ивайло Знеполски от цитираното вече негово съчинение. Въведеното там понятие „инцидент“ като неочаквано от гледна точка на системата действие

⁹ Желев, Ж. Въпреки всичко. Моята политическа биография. С., 2005, 638 с.

¹⁰ Мишев, Г. Мир на страха ни. Бележки под линия. С., 2016, 528 с.

¹¹ Петрова, М. <https://malinapetrova.com/>

¹² Șarîi, A. Dunărea. Fluviulimperiiilor. Bukurești, „Polîrom“, 2017; Tănase, S. Istoriacaderiregimurilorcomuniste. București, „Humanitas“, 2016.

¹³ Леви, Дж. Упражнения по микроистория. С., Дом на науките за човека и обществото, 2008, с. 42.

на индивидите, представляващо отклонение от установения ред и от рутината на всекидневния живот, в случая е особено продуктивно.¹⁴ Защото основното при него е настъпилният разлом между индивида и нормата, между човека и властта. Това, което ни интересува, е не толкова отклонението, а отзвукът, който то самото предизвиква, появата на съпътстващи инциденти и тяхното развитие в „събитие“, ако следваме логическата верига на Знеполски. Протестите на русенското гражданство срещу екологичната катастрофа в града им през 1987–1988 г. са именно такъв инцидент, при който обикновените хора намират различни форми за да се противопоставят на установените от десетилетия принципи на обществено поведение, който резонира и в криза в самата природа на режима. Свообразието на реакциите от негова страна на местно и централно ниво, времетраенето за търсенето на подходящ отговор, колебанията на различните функционери са само част от симптомите на тази криза и знак за превръщането на протестите в събитие.

Изминалият 30-годишен юбилей от рухването на комунистическите режими в Източна Европа даде възможност на много изследователи, вече от дистанцията на времето и на преживения опит, да се опитат да погледнат с различна оптика към тези процеси и да проследят не само самите събития, за които вече знаем не малко, а и съпътстващите ги явления, скритите и явни движещи сили, както и самото конструиране на големия наратив за промените. И едновременно с това – да го реконструират и деконструират, разбира се. Подобни задачи си поставя и настоящият текст. Донякъде той се явява и рефлексия на ролята на автора му на участник и модератор на две кръгли маси – проведени съответно в Русе и в София – с участници и изследователи на събитията, които маркираха и споменатите по-горе напрежения между „локалния“ и „централния“ разказ и естествено наложиха обръщането към микроисторическата методология. Стенограмата от първата от тях, провела се на 24 април 2018 г., беше предадена на Държавен архив – Русе и беше присъединена към съществуващия вече фонд. Втората кръгла маса беше проведена в София на 14 ноември с.г. и включваше преди всичко академични изследователи на българското дисидентство, макар да не липсваха и неколцина непосредствени участници в събитията. Голямата част от събраните в този том статии всъщност са въз основа на четените там текстове или на устните експозета на участниците. От гледна точка на локалната памет за тези събития, която също ще бъде обект на настоящия анализ, по-важна ми се струва първата среща, стенограмата от която ще бъде цитирана и по-надолу. Впрочем, и при двете кръгли маси, пролича и познатият за изследователите на съвременната история „проблем на късата дистанция“. Става дума за това, че те се намират в сложната обектно-субектна ситуация да бъдат едновременно с това и съвременници, а някои и участници в събитията. Поради противоречивата биографична и политическа траектория след 1989 г. на част от действащите лица, оценките за тях в немалко случаи са повлияни от по-късните им трансформации, а не от ролята им на непосредствени актьори към разглеждания момент. Това са методологически предизвикателства пред

¹⁴ Знеполски, И. Как се променят нещата..., с. 27.

всеки автор, с които той, според собствените си разбирания и възможности, следва да се опита да се справи.

Началото на екологичните проблеми на Русе и околните селища е добре известно и описано вече, поради което тук то ще бъде само маркирано. Още през 1975 г. двамата комунистически лидери – Николае Чаушеску и Тодор Живков подписват спогодба за изграждането на голям химически комбинат в Гюргево и за коопериране на неговото производство в рамките на Съвета за икономическа взаимопомощ, в който и двете „братски“ страни членуват. Първоначалната идея е мощности да бъдат изградени от двете страни на реката и строителство започва и от българска страна. През 1981 г. първите цехове на предприятието, както от румънска, така и от българска страна, влизат в експлоатация. Не е съвсем добре изяснен проблемът, а и липсват документи за това, кога и на какъв етап предприятието започва да се развива като чисто румънско. От българска страна започва да се изгражда завод за тежко машиностроене. Този въпрос е свързан и с евентуалните ангажименти, приети първоначално от българска страна, които вероятно впоследствие се оказват и основания за румънската при последващите двустранни преговори, когато за режима в София става ясно, че е изправен пред мащабен трансграничен екологичен проблем. През 1984 г. в Гюргево (Джурджу) тържествено е открит целият завод за хлор и хлорни продукти, носещ името „Верахим“, замислен от химичката Елена Чаушеску като гръбнак на изграждащата се в Румъния „долина на голямата химия“ по течението на р. Дунав.¹⁵ Става дума за огромен химически комбинат, в който работят 21 000 работници.

Както е известно още от времето на Първата световна война, хлорът е силен отровен елемент, използван като бойно отровно вещество и поради лесното му свързване с водата и съставлящите я молекули, е особено податлив на разнопосочни химически реакции. И такива започват да се случват в нелабораторни условия от двете страни на Дунав още същата година. Твърдението на писателя Г. Мишев, че заводът всъщност произвежда химическо оръжие за Варшавския договор на този етап е недоказуемо, но със сигурност продукцията му намира приложение поне в румънската армия.¹⁶ Отговорите на тези въпроси са затруднени и от факта, че и до ден днешен документацията на предприятието не е предадена за съхранение в архива в Джурджу, вероятно и заради неприключилата процедура по следприватизационен контрол.¹⁷ Онова, което до този момент е известно, е че използваните технологии, както и три четвърти от оборудването е съветско, а произвеж-

¹⁵ Антонова, В., Д. Каменова. Демонтаж..., 10–11.

¹⁶ Мишев, Г. Мир на..., с. 522.

¹⁷ Благодарен съм на колегата Димитър Григоров за направената от него справка за наличното в румънските източници около „Верахим“ и за екологичното замърсяване през 80-те години. Оказва се, че между българските и румънските източници съществуват разлики както по отношение на наименованието на предприятието, така и на времето на неговото функциониране. Така в Румъния то е известно официално като „Химически комбинат – Джурджу“, а в България – като „Верахим“. В някои от българските публикации, включително и във включените в този том текстове, се твърди, че заводът е закрит след инцидент с две човешки жертви през 1991 г. В румънската „Уикипедия“ се твърди, че заводът работи до 2003 г., когато влиза

даната продукция също е предназначена преимуществено за Съветския съюз. За времето си и в двете страни това е достатъчен „атестат“ и никакви екологични стандарти не са в състояние да попречат на работата на подобно предприятие. Малко след пускането на първите мощности, още през 1981 г., русенци за първи път се сблъскват с тежката и остра миризма на хлор, която буквално „полепва“ по дихателните им пътища, задушават ги и кара очите им да съзлят. Минават месеци, докато се изясни откъде идват тежките жълтозелени облаци и какво съдържат те. Подобно на газови атаки, хлорните кълба периодично започват да замъгляват града, като честотата на обгазяванията се засилва. Двете споменати вече авторки – Антонова и Каменова – цитират данни от местната Регионална инспекция по опазване на природната среда, изнесени през 1987 г. на отчетно-изборната конференция на Русенската общинска партийна организация. Според тях през 1982 са регистрирани 26 залпови въздушни замърсявания, надхвърлящи 3 пъти нормите за пределно допустима концентрация (ПДК) на хлорни съединения във въздуха. През 1983 г. те са вече 33 – с пет пъти над ПДК. През 1984 г., при пускането на всичките мощности на комбината, обгазяванията са 56 – при вече 9,2 пъти над ПДК. През следващата година се наблюдава лек спад – 50 залпови замърсявания с над 6 пъти над ПДК, за да се увеличат през 1986 г. на 63 – отново с над 6 пъти над ПДК. Рекордът е през 1987 г., когато са регистрирани 128 обгазявания с над 8,5 пъти над ПДК.¹⁸ По разказите на очевидци, особено тягостно било през есента, по време на дъжд или при мъгла, когато хлорът взаимодейства. Русенските деца нямат нужда от лабораторни занятия за елементарните химически уравнения, които учениците учат още в 7 клас в часовете по химия. Те се случват на живо, пред очите им. Хлорът, който иначе не съществува в чист вид в природата, е силно активен елемент. Особено лесно той се свързва с водорода от водата и става хлороводород. При дъжд последният се втечнява и пада на земята във вид на солна киселина. Особено поразително е взаимодействието му с металите. Химиците твърдят, че при срещата с желязото става бурно протичаща реакция, придружена с отделянето на дим, която, поради своята зрелищност, е известна като „огнен дъжд“. „Показаха ми желязния парапет пред хотел „Рига“ (най-големият и луксозен хотел в града по това време – б.а.) – целият надупчен като от киселина.“ – пише Георги Мишев.¹⁹ А какво се случва с живите хора свидетелстват данните на Министерството на народното здраве. Ако през 1980 г. в местната болница са регистрирани 49 449 случая на заболявания на дихателните пътища при децата до 14-годишна възраст, през 1986 г. техният брой нараства на 66 228. При възрастните скокът е още по драстичен – от 27 063 на 62 138.²⁰ Макар на споменатата партийна конференция да не са цитирани данни за смъртността в града, пределно ясно е, че тя също рязко се повишава. Работниците от озеленява-

в процедура по ликвидация поради задлъжнялост, но същевременно и в момента там работят около стотина работници. <https://ro.wikipedia.org/wiki/Verachim>

¹⁸ Антонова, В., Д. Каменова. Демонтаж..., с. 11.

¹⁹ Мишев, Г. Мир на..., с. 459.

²⁰ Антонова, В., Д. Каменова. Демонтаж..., 11–12.

нето и чистотата виждат сянката ѝ след всяко обгазяване, когато обичайно под короните на дърветата са принудени да почиват нападалите трупове на птици.²¹

Градът бавно, но сигурно започва да се изпразва. Жителите му почти панически се опитват да се преместят на друго място. Изчисленията на мащабите на тази „екологична миграция“ варират между 10 и 20 хиляди души само за периода до 1987 г.²²

Тук трябва да бъде направена уговорката, че все пак Русе не е средностатистически български град и жителите му имат съзнанието за това. По това време той е четвърти по големина в страната с население, съгласно преброяването от 1985 г., от 183 746 души.²³ Той е и от малкото центрове, които запазват континуитет на градския всекидневен живот. С впечатляващата си неокласическа и сецесионна архитектура той все повече контрастира на останалите български градове, чиито стари градски центрове са безвъзвратно унищожени. Градът запазва и приемствеността си като национално културно средище със собствени опера, балет и филхармония, драматичен и куклен театър, както и с домакинството си на международния фестивал „Мартенски музикални седмици“. Неговите традиции като най-значим културен и икономически център на Северна България чак до периода на войните дават друго самочувствие на жителите му, затова и шокът от случващото се през 80-те години в живота на града изглежда още по-силен. За атмосферата в града и духа на културния живот там свидетелства случаят с поставената през 1985 г. на сцената на Русенската опера постановка, озаглавена: „Репетицията. Вариации върху добре позната тема“ на унгарския хореограф Фодор Антал. По същество става дума за поставяне за първи път на българска сцена на рок-опера с балет по „Токата и fuga в ре мажор“ на Бах и по „парчета“ на Габор Пресер – бивш участник в легендарната унгарска група „Омега“ и по-сетнешен фронтмен на много популярната по това време и в България рок-група „Локомотив ГТ“. Либретото е по романа на Н. Казандзакис „Христос отново разпнат“, в което се интерпретират вечни теми като верността и предателството, любовта и омразата, борбата с насилието и подлостта и т.н. Проблем за цензурата обаче се оказва, освен общото подозрение в упадъчност на жанра и хората, които го създават, също и сценографията, при която привържениците на Юда са облечени в червено и развяват червени кърпи, докато тези на Христос са в синьо. Допълнителен ефект на декаданс

²¹ ДА – Русе, разказ на Цонка Букурова от Стенограмата на кръглата маса в Русе, 2018.

²² Румънската уикипедия говори за повече от 10 000 – <https://ro.wikipedia.org/wiki/Verachim>, а някои от българските източници споменават 20 000. Тази цифра се споменава в изследването на В. Антонова и Д. Каменова, а те се позовават на специално приложение към Бюлетин на БТА. Дати и събития. Хроника на един обгазен град. Декември, 1991, л. 17. Във всеки случай тази цифра изглежда по-реалистична, тъй като значителна част от жителите посочват като причини за напускането си не тревога за здравето на себе си и децата си, а други причини – работа на друго място, търсене на по-добро образование и пр. Основният pushfactor обаче си остава екологичното замърсяване.

²³ Преброяване на населението и жилищния фонд в НР България, 1985, НСИ, с. 123.

създават „неморални сцени“ с Мария Магдалена.²⁴ Всичко това е основание Градският комитет на БКП да се намеси, изпращайки свой представител на заседание на Художествения съвет на операта. Под негово влияние финалът е преработен така, че да не звучи толкова скандално.²⁵ Случаят, макар и да няма директно отношение към проблема с обгазяванията, е много показателен от една страна за стремежа на културните институции в града да бъдат в крак с най-модерните световни тенденции в изкуството, от друга страна – за запазващия се партиен контрол върху целия публичен живот. Независимо от това обаче, още същата година музикантите от операта изпращат свое писмо до Държавния съвет, в което се оплакват от обгазяванията и реторично питат: „Къде да основем нова Русенска опера?“²⁶

Паралелно с екологичния проблем, през 1987 г. за русенци идва и нов, административен такъв. В отговор на призивите от Москва за „перестройка“, през юли с.г. Тодор Живков лансира свой реформен проект, който той нарича Юлска концепция, приета на поредния пленум на ЦК на БКП. В нея на думи се предвиждат сериозни, от гледна точка на реформените напъни до този момент, промени в икономиката, социалната област и администрацията. Единствено в сферата на политическата система те са символични и като цяло не засягат монопола на комунистическата партия върху властта. Този опит на Живков да заобиколи Горбачов води до конфликт с него, макар на повърхността клишетата за българо-съветската дружба да продължават да се употребяват. Все пак, още през август с.г., българският пръв партиен и държавен ръководител стартира своята „концепция“. Първите реформи са в сферата на администрацията. Съществуващите до този момент 28 окръга са закрити и на тяхно място са създадени 9 големи области (в т.ч. и София–град). Някои от центровете им са избрани твърде неудачно и по неясна логика. Образованите през 1977 г. селищни системи са закрити и навсякъде са възобновени общините. Официално обявената цел на реформата – ограничаването на бюрокрацията и администрацията, така и не се реализира. Нещо повече – броят на заетите във въпросната сфера непрекъснато се увеличава. С подобни мотиви са слети и преобразувани редица министерства. Всичко това, придружено с мащабната организационна и бюрократична работа около т.нар. „възродителен процес“ и подмяната на огромен набор от документи по този повод, създава допълнителен хаос в системата. Във връзка с административната реформа се налага избор на нови областни, общински и местни народни съвети. Шокът за русенци е огромен, тъй като от радиото и телевизията те научават, че Русенски окръг се закрива и влиза в състава на Разградска област. Новият областен център е в пъти по-малък от Русе

²⁴ Рецензия за спектакъла в сп. „Българска музика“, 1986, цит. по: Бикс, Р. Каракостова и др. Български музикален театър. Опера, балет, оперета, мюзикъл. Рецензии, отзиви, коментари. С., 2015, с. 235.

²⁵ Благодаря на д-р Веселина Антонова, че ме насочи към този сюжет. По-подробно по случая вж. нейна публикация в сайта „Русе инфо“ – <https://rousse.info/находка-в-архива-на-държавна-опера-р/> пос. на 28.04.2020 г.

²⁶ Вж. по-подробно статията на В. Антонова в настоящата книжка (с. 27–64).

и традиционно е представлявал околийски център в състава на Русенска област. Мотиви за тази промяна на обществото не са съобщени. В наскоро постъпилия в Централния държавен архив обемен личен фонд на Светлин Русев е запазено негово писмено изказване в пленарната зала, датирано на 18 август 1987 г. Художникът застава на трибуната именно като русенски народен представител и протестира срещу чл. 2 от внесенния проектозакон, даващ право на Държавния съвет да определя броя, границите и административните центрове на новите области.²⁷ През същия месец в „Държавен вестник“ е обнародван гласуваният от Народното събрание Закон за създаване на административно-териториални единици – области, с който дунавският град остава само общински център.²⁸ На Русе е нанесен пореден удар от режима, при това без никаква формална мотивация за това. Така гражданите му получават още един аргумент, макар и второстепенен в сравнение с екологичния, в решимостта им да се опитат да направят нещо.

Разбира се, когато се анализира контекстът, в който започват русенските протести, не може да бъде игнориран фактът, че те стават възможни единствено в руслото на започналата вече Горбачова „перестройка“ и принудата на режима в София да се съобразява, поне проформа, с нейните императиви. След идването си на власт през 1985 г. Михаил Горбачов постепенно променя стилистиката си. Първоначално изявленията му са изцяло в духа на партийно-бюрократичния жаргон от „ерата на застоя“. Затова и лозунгът, който издига, е „Ускорение“. Това поставя акцент върху опитите за интензифициране, а впоследствие и за реформиране на икономическата сфера. Те се изразяват в експерименталното създаване на неголям брой фаворизирани предприятия, освободени от бюрократични пречки и подsigурени със суровини и ресурси. По замисъл трябва да бъдат използвани за създаването на специфичен вид ограничена пазарност при лабораторни условия и в случай на евентуален успех да послужат като основа за цялостно реформиране на икономиката. Постепенно обаче Горбачов стига до извода, че за да реформира икономиката, той трябва да реформира обществото, а за да бъде реформирано то – трябва да бъде реформирана Партията. От началото на 1986 г. той започва да призовава към „гласност“ като първа стъпка в неговите планове. Първоначално тя се изразява в нова вълна на разкрития за сталинските репресии и престъпления от миналото, без обаче да бъде засяган култът към Ленин, както и цялостният идеологически постамент на системата.

Много скоро действително се оказва, че гласността не е само „надстроечен“ феномен, а може да бъде съдбовно важна за живота на милиони хора. На 26 април 1986 г. един от четирите ядрени реактора в украинския град Чернобил експлодира, изхвърляйки в атмосферата радиация около 100 пъти по-голяма от тази в Хиросима и Нагасаки, взети заедно. Тъй като това не е първата ядрена авария в СССР, по стар маниер, официалните власти предпочитат да замълчат за случилото се. Два дни по-късно ТАСС все пак съобщава между другото за наличието на подобен инцидент. Както преди това

²⁷ ЦДА, ф. 1569, необр.

²⁸ ДВ, бр. 65, 21 авг. 1987.

съобщение, така и след него, не се взимат никакви мерки за инструктиране на цивилното население и за минимизиране на гражданските щети от аварията.

Чернобилската катастрофа разтърсва сериозно съветското общество и прави очевидни управленското безхаберие, лицемерие и цинизъм на цялата партийно-държавна бюрокрация, стараеща се да потули случая и нехаеща за живота и здравето на милиони хора. Реакцията на властите в София е абсолютно аналогична на съветската. Информацията за ядрената авария, на фона на превръщането ѝ в гореща новина за западните медии, се появява едва на 29 април в официоза „Работническо дело“. В този ден председателят на правителствената комисия по бедствията и аварията и заместник-председател на Министерския съвет Григор Стоичков, същият, който ресорно отговаря и за замърсяването на Русе, все пак информира Тодор Живков и министър-председателя Георги Атанасов, но не последват никакви инструкции за последващи действия.²⁹ Точно когато радиоактивният облак достига до България, на 1 май, в цялата страна се провеждат традиционните манифестации по повод деня на труда. Никой в ръководството на държавата не предприема мерки за отменяне на публичните прояви и за информиране на населението с цел вземане на първи предохранителни мерки. Едва на 2 май Комитетът за използване на атомната енергия за мирни цели дава на гражданите първите кратки предпазни указания. Същите се повтарят, без да се влиза в подробности за размерите на бедствието, и на 4 и 6 май. Когато обаче радиоактивният облак се разпростира над половин Европа, на 14 май Горбачов се принуждава да направи официално изявление, признавайки само част от истината и призовавайки за международна помощ. В източниците се сочат различни данни за радиоактивното замърсяване на България в резултат на трагедията. Често се цитират данни на проучване на катедра „Атомна физика“ в Софийския университет, правено след аварията, съгласно което превишаването на ПДК в Северна България е било между 90 и 1400 пъти.³⁰ Черната статистика сочи ръязък ръст на онкологичните заболявания в цялата страна до около 250 000 годишно. Тази тенденция продължава и в наши дни. Дали това има връзка с Чернобилската авария и колко пряка е тя, никой не би могъл с точност да каже, но със сигурност такава съществува. По отношение на истинските мотиви за фаталното забавяне на информирането на обществото също би могло да се спекулира. Във всеки случай ясно е, че става дума за смесицата от криворазбран срам от признаване на случилото се, за ленива апатия от страна на властниците, безхаберие и невъзможност за осъзнаване на истинските мащаби на тази най-голяма техногенна катастрофа в историята на човечеството. Това, което е релевантно към русенския случай, може да се отнесе и към цялата страна. Става дума за възникването на ново разбиране за значимостта на екологичните проблеми сред все по-големи

²⁹ Григор Стоичков и главният санитарен инспектор и зам.-министър на народното здраве Любомир Шиндаров са едни от малцината функционери на бившия режим, ефективно осъдени за бездействието си по време на катастрофата по т.нар. дело № 3 или още делото „Чернобил“ на ВС от 1990 г.

³⁰ Престъпното премълчаване на аварията в съветската АЕЦ „Чернобил“. – <http://pametbg.com/index.php/bg/prestuplenia/chemobil/30-2015-11-22-18-00-36>.

групи от населението. От друга страна все по-видимо се очертава зависимостта на решенията им от характера на политическата система в страната. Призивът на Горбачов за гласност, за информираност на обществото за реалните мащаби на проблемите в контекста на Чернобилското информационно затъмнение, придобива все по-спасителен смисъл. И обратно – поведението на режима довежда до допълнително обезверяване на обществото в истинността на поднасяната му от казионните медии информация; в техническата съоръженост и способността на т.нар. контролни органи да регистрират съответните замърсявания и да предприемат адекватни мерки за ликвидиране на последствията от тях; в системите за оповестяване на аварияте и не на последно място – въобще в желанието на режима да се грижи за здравето и живота на гражданите си. Тази обща криза на доверието има пряка връзка с радикализирането на нагласите сред русенци във връзка с обгазяванията и важно значение за узряването на идеята за гражданска самоорганизация „отдолу“, която да предизвика гласност за преживявания от тях „хлорен Чернобил“, а оттам и принуда към управляващите да предприемат реални стъпки за решаването на проблема.

Както е известно обаче, властта има много лица и различни етажи. И тук много важна се оказва местната власт в лицето на първия секретар и Бюрото на окръжния комитет на БКП, а след 1987 г. на общинския такъв, както и на председателите на изпълкомите на Окръжния, респ. на Общинския народен съвет. Всички тези органи са съставени от лоялни и предани на партията кадри, които добре съзнават междинното си място в системата и привилегирвания си статус, и същевременно ясно си дават сметка, че за да продължат да се катерят по номенклатурната стълба нагоре, е необходимо стриктно да изпълняват инструкциите на висшестоящите партийни органи. Точно тук обаче установената от десетилетия и добре смазана машина дава известна засечка. Тези хора също живеят в града и дишат въздуха му, имат деца и семейства, в случаите на обгазяване те показват същите симптоми, а очите им плачат със същите хлорни сълзи, както останалите. Затова и те са не по-малко заинтересовани от намирането на някакво решение на проблема и използват всички възможни канали на влияние, за да убедят най-високите етажи на властта, че трябва да се преговаря с румънската страна, да се търси съветска подкрепа, ако е възможно, но нещо непременно да се направи. Известно е, че действително режимът и лично Тодор Живков осъзнават размерите на трагедията и неколккратно правят опити да се договорят с румънската държава. Този проблем няма да бъде разглеждан тук, но с оглед на изследваната тема следва да се отбележи, че в преговорите румънците се позовават на прецедента с построената вече атомна електроцентрала в Козлодуй също на брега на р. Дунав, на по-стари договорености, които са имали с българската страна и пр. Като цяло те проявяват неотстъпчивост и всячески се стремят да омаловажат казуса.

Първоначално ръководителите на различните служби на местно ниво се заемат с информирането на ресорните си началници по съответната висшестояща йерархия. Така още от 1982 г. местният началник на Районната

инспекция по опазване на околната среда започва да информира председателя на Комитета в София за обгазвания и превишенията на съответните норми при тях.³¹ От 1985 г. председателят на Окръжния съвет на Профсъюзите на свой ред се заема с подаването на информация до Централния съвет, с копие отново до Комитета за опазване на природната среда (КОПС), с гриф: „Само за служебно ползване“.³² В интервю от 1990 г. бившият вече началник на ОУ на МВР – Русе – ген. Стефанов също твърди, че е започнал още от 1983 г. да информира по канален ред началниците си в София и съответно – първия секретар на ОК на БКП.³³ Разбира се, с оглед на променилата се ситуация, най-вероятно това твърдение е част от негова защитна стратегия, но то изглежда и много логично. Факт е обаче, че всички тези сигнали, достигайки по каналния ред до центъра, остават без последствия. Първият секретар на Окръжния комитет на БКП Петър Петров и председателят на Изпълкома на Окръжния народен съвет Кирил Дочев от своя страна изпращат докладна записка, в която описват подробно проблема, до министър-председателя и член на Политбюро на ЦК на БКП Гриша Филипов. В битността си на русенски народен представител последният, дори и след свалянето му от министър-председателския пост през 1986 г., продължава да отговаря за проблема в Политбюро и всячески да се опитва да потисне шума в обществото.

Същото се случва и с опитите на местните журналисти да пробият информационната завеса около проблема. Особено последователен в опитите си е кореспондентът на радиото в града Любен Антонов. В едно свое интервю той твърди, че е написал около 500 репортажа, достигнали чрез редакцията му в София с гриф: „Само за служебно ползване“, заедно с тези на кореспондента на БТА до членовете на Политбюро на ЦК на БКП. В последна сметка Антонов успява да пробие информационното затъмнение чрез включването директно в ефир на директора на ХЕИ в града д-р К. Колев, който говори в прав текст за проблема.³⁴ Посочените и редица други примери ясно показват, че местните фактори в Русе осъзнават цялата сериозност на ситуацията и се опитват да го предадат възможно най-точно до своите началници в София. Същото в още по-голяма степен се отнася до местните журналисти, които полагат усилия да изпълняват както професионалните си задължения, така и своя граждански дълг, давайки си сметка, че именно гласността е ключът към решението. Тази истина бавно, но сигурно, започва да се осъзнава от все повече русенски граждани, които започват да обмислят стъпки за самоорганизирането си. Тук следва да бъде направена уговорката, че тъй като страхът все още е много голям, все пак екологичната тема изглежда най-невинно от камбанарията на властта, а исканията звучат съвсем резонно. В последна сметка те се свеждат до борба за собственото здраве и живот и най-важното – тъй като замърсяването идва отвъд реката, влагането на известен антирумънски привкус, предвид особената национална позиция, която

³¹ Антонова, В., Д. Каменова. Демонтаж..., с. 13.

³² Пак там, с. 15.

³³ Пак там, с. 17.

³⁴ Пак там, с. 167.

страната има в рамките на Варшавския пакт, изглежда донякъде допустимо. Всичко това следва да се има предвид, когато се опитваме да отговорим на въпросите защо точно в Русе възниква това гражданско движение, какви са мащабите му и как то става въобще възможно в условията на една, макар и поомекнала, но все пак тоталитарна диктатура.

Не на последно място трябва да бъде отдадено заслуженото и на личностния фактор. Става дума за тези шест озеленителки от общинското предприятие „Паркстрой“ – сестрите Цонка Букурова и Вяра Георгиева, както и Дора Бобева, Стефка Монова, Евгения Желева и Албена Велкова, които стоят в основата на самоорганизирането на русенци и представляват истинската движеща сила на местната гражданска енергия. От гледна точка на микроисторическата реконструкция техният социален профил представлява интерес доколкото те категорично не се вписват в познатата и до този момент единствено „софийска“ категория „дисидент“. Става дума за средно-статистически български жени във всеки един смисъл на думата. Всички те са със средно образование, на възраст между 40 и 52 годишни (с изключение на една по-млада), безпартийни са, нямат каквато и да била обществена и политическа активност до този момент, професията им е по-скоро работническа, макар да изисква специфична квалификация. Между тях съществуват и много други общи неща. Всички те са преди всичко майки (без една, която все още няма семейство), свързва ги дългогодишно приятелство, тъй като пет от тях са завършили, макар и по различно време, Техникума по зелено строителство в Пловдив, където са живели на пълен пансион. Първоначално групата е без изявен лидер, но постепенно като такъв се оформя Цонка Букурова. Тя е и технически ръководител на част от останалите. Единствено нейният биографичен профил и този на сестра ѝ, с известна условност, би могъл да бъде характеризирани като „опозиционен“, доколкото тя е снаха на някогашния окръжен ръководител на ЗМС „Никола Петков“ и съответно е член на репресирано в миналото семейство. Родителите на двете сестри на времето също са били обявени за „кулаци“.³⁵ Разбира се, към онзи момент това може би има отношение единствено към нейната лична мотивация, но не и към публичния ѝ образ. Протестите, организирани от тези шест жени, се оказват успешни и резултатни именно защото те са най-обикновени работнички, в които всяка една русенка може да разпознае себе си. Протестните изяви стават възможни точно защото са на границата между гражданската акция и самодейността, между протеста и легалното действие и защото в крайна сметка е ясно, че нямат политическа цел. Каузата на шестте жени е всъщност и кауза на онези, които би трябвало да осуетят акциите им. Затова и толкова лесно те намират съмишленици – най-напред в лицето на партийната секретарка на собственото им предприятие – Стела Костова. Самата тя е родител на дете с увреждания и вероятно проектира тази семейна трагедия през проблема с обгазяванията.³⁶ След като шестте организаторки премина-

³⁵ ДА – Русе. Разказ на Цонка Букурова на проведената Кръгла маса в Русе – вж. стенограма от срещата.

³⁶ Разказ на Стела Костова в: Антонова, В., Д. Каменова. Демонтаж..., с. 166.

ват през писане на лозунги с блажна боя и разпространение на листовки, в последна сметка се спират на публичната демонстрация като най-резултатна форма. Именно Костова е онзи „вътрешен човек“ в ръководството на предприятието им, който ги информира кога ще отсъства директорката им и им осигурява цялата логистика за първите демонстрации.

Решението за демонстрацията е взето след поредното мащабно обгазяване на града на 23 септември 1987 г., когато по традиция става връзването на пионерските връзки на децата. Когато облакът с хлор надвисва над Паметника на свободата в града, където се провежда церемонията, тя почти се проваля, а децата са принудени да използват червените връзки като маски, чрез които да минимизират вдишването на отровния газ. По една случайност тези кадри са заснети от инж. Владимир Илиев от местния клуб на кинолюбителите. Триминутното филмче със заглавие „Аромарама“ дори участва в национален преглед на любителските филми в Бургас. Макар под натиск от страна на цензурата филмът да не е сред наградените, появата му е дори сетивно въздействаща, тъй като е комбинирана и с пускането на хлорна димка в салона.³⁷ С това филмче хора от всички части на България стават съпричастни към трагедията на русенци. Поразителната метафора с пионерските връзки-маски по-късно е използвана и от режисьора Юри Жиров в неговия филм „Дишай“, но тя оказва изключително въздействие и върху организаторките, които започват да пишат плакати и да събират съмишленици за открита акция. Първата от поредицата демонстрации се състои пет дни по-късно – на 28 септември, когато в сградата на Окръжния комитет на БКП се провежда съвещание с „актива“. Жените влизат в контакти със свои познати от различни предприятия в града – „Драгажен флот“, Проектантската организация, „Машпроект“ и др. Учудващо и за самите организаторки, се събират около 700 човека. На част от тях организаторките раздават предварително написаните лозунги, транспортирани до градския площад с помощта на покрито ремарке, в което обикновено държат градинските инструменти. Макар реакцията на властите да е доста премерена (с тях на разговор излиза дори един от секретарите на ОК), ефектът сред гражданството, според всички спомени на съвременници и участници, е изключителен. Факт е обаче, че немалко от местните фактори скрито симпатизират на жените, тъй като срещу тях не последват никакви репресивни действия. Обратно, няколко дни по-късно те са посетени от режисьора и сценариста на бъдещия филм „Дишай“ – Юри Жиров и Георги Аврамов, които съгласуват опитите си да заснемат самите обгазявания с жените организаторки. Любителите на конспиративни обяснения биха интерпретирали тези факти като сигурна индикация за съучастие на ДС и репресивния апарат в акцията или поне за използването на жените като инструмент в по-голяма разработка, целяща да убеди румънската страна в критичността на ситуацията. Косвено опровергаване на това подозрение се съдържа в едно по-късно изказване в Политбюро на министъра на вътрешните работи Димитър Стоянов, в което той прави по-общ преглед на зараждащото се дисидентско движение. „Вземете инци-

³⁷ Изказване на инж. В. Илиев – Стенограма на кръглата маса...

дентите в град Русе – казва той. – Това нямаше да стане преди две години. Утре в друг окръг могат да се вдигнат по линия на възродителния процес. И ще се вдигнат не 500 души, а 1000 и повече.³⁸ Коментарът му е любопитен и с факта, че дава численост на демонстриращите по данни на МВР, както и че препраща към най-големия страх на режима по това време – да не се стигне до вълнения сред българските мюсюлмани.

Безспорен факт е също така, че шестте организаторки проявяват изключителна за онова време смелост и гражданска доблест, заставайки с лицата и имената си срещу страха. Не предизвиква и съмнение автентичността на подкрепата зад тях от страна на русенското гражданство, борещо се за здравето и живота си. Затова и значението на този дребен „инцидент“, ако използваме определението на Д. Стоянов, е много голямо, тъй като действително става дума за първото нережисирано от властите събиране на хора в България след повече от 40 години. Нещо повече – ако се върнем към класификационната схема на Знеполски – става дума за прехода от инцидент към събитие, разбирано като наиндивидуално явление, обозначаващо нови съотношения в обществото и началото на нови процеси.³⁹

Става така, че бъдещите създатели на филма „Дишай“ влизат във връзка с организаторките от „Паркстрой“. Няколко пъти те идват до Русе, за да заснемат обгазяванията по сигнал от жените, но все се случва така, че докато дойдат, хлорните облаци се разсейват. На 11 ноември скипът комбинира идването си със заснемането на втората демонстрация в града. Тук времето за организация е по-кратко, но въпреки това, по сведения на властите, пред общината се събират стотина русенци с плакати, а по данни на организаторките, хората са доста повече – към 300.⁴⁰ Именно тази картина е запечатана и от камерата на оператора на филма.

Края на 1987 г. русенци изпращат с голяма художествена изложба, озаглавена: „Екология 87“, организирана от Ателието на младите художници към местния клон на Съюза на българските художници (СБХ). Неин куратор е художникът Михаил Бешев. Изложбата е открита на 8 декември 1987 г. и от началото до края е наситена с мрачни, експресивни изображения, някои от които стигащи до натурализъм. Там се редуват кафява композиция от хора с кърпички на лицата им, полуоглозгани риби, гълъб в клетка, а „черешката на тортата“ е инсталацията „Русенски бял дроб“. Не липсват и автопортрети с противोगази, отрязани пънове, осланени угари, умиращи птици.⁴¹ Накратко казано, ако се изразим в духа на ждановските постановления, все „упадъчни явления в изкуството“, които в друго време биха били и невъзможни. За броени дни изложбата надскача тясното си градско измерение и се превръща в национално събитие. Започват да минават между 300 и 500 човека на ден, колкото общо разглеждат други изложби, показвани с месеци. Донякъде в

³⁸ ЦДА, ф. 1Б, оп. 36, а.е. 118, л. 5.

³⁹ Знеполски, И. Как се променят нещата..., с. 28.

⁴⁰ Разказ на Дора Бобева в: Антонова, В., Д. Каменова. Демонтаж..., 144–145.

⁴¹ Разказ на Пламен Монеv в: Антонова, В., Д. Каменова. Демонтаж..., с. 177.

такова я превръща и посещението на председателя на художническия съюз Светлин Русев, който остава силно потресен от видяното. Своите емоции той оставя и в Книгата за впечатления на експозицията. Тя се превръща и в истинска неформална трибуна на русенското гражданство, от която личи болката и отчаянието, обхванало голяма част от хората.⁴² В публикуваното във в. „Народна култура“ възвание от името на управителния съвет на СБХ и озаглавено: „Вик за Русе“, художникът използва за свое мото именно запис на едно дете – 12-годишната Боряна – който дълбоко го впечатлява.⁴³ От този момент датира и все по-пълното ангажиране на твореца с русенския проблем.

В колективната памет на русенци съществува и спомен за по-малка, трета по ред демонстрация през януари 1988 г., в която участват предимно мъже. Тя е по повод среща на гражданството с кмета, но поради поставените му неудобни въпроси и поради неприкритото напрежение пред сградата на общината, милицията прекъсва срещата.⁴⁴

Междувременно русенските жени започват подготовката за нова демонстрация. По паркове и градинки те започват да агитират майки, които да дойдат с детските колички пред Партийния дом на града и да декларират публично нежеланието си да търпят повече създалата се ситуация. Те вече започват да се самоназовават „Движение за самозащита на Русе“.⁴⁵ Не е известно доколко това наименование успява да придобие гражданственост и става разпознаваемо към онзи момент. Демонстрацията е насрочена за 10 февруари 1988 г. Своевременно в града е пристигнал и членът на Политбюро и русенски народен представител Гриша Филипов. Той и първият секретар на областния комитет Петър Петров са насрочили поредна среща с „актива“. Така всъщност двамата се озовават лице в лице с най-голямата от всички демонстрации, начело на която вървят „майките с количките“. Под това име тя остава известна. Различни цифри се сочат за нейната численост, но във всички случаи, и наблюдатели, и участници, говорят за хиляди. Това е може би първият път в дългата кариера на Филипов като апаратчик, в който той застава пред аудитория, с която трябва да се опита да води диалог, да положи усилия, за да я спечели. Няколкото безуспешни опита за намирането на мегафон само засилват ефекта на неговата безпомощност. Тази ситуация, на фронталното изправяне на гражданите срещу властта, с открити лица и в момент на преодоляване на чувството на страх, обикновено се интерпретира от специалистите по колективна психология като „повратна точка“ в спечелването на всеки подобен двубой. Затова и от този момент нататък борбата се пренася в София. Кръгът на организаторките постепенно се разширява. Сред тях по време на четвъртата демонстрация се появява и нова фигура – Мария Варамезова. До този момент тя е известна в града като лоялна активистка на комунистическата партия, работеща в администрацията на

⁴² Копие от книгата за впечатления се съхранява в ДА – Русе, но оригиналът е при художника Михаил Бешев.

⁴³ в. „Народна култура“, бр. 7, 7 февр. 1988.

⁴⁴ Разказ на Цонка Букурова в: Антонова, В., Д. Каменова. Демонтаж..., с. 145.

⁴⁵ Изказване на Цонка Букурова на Кръглата маса в град Русе – Стенограма....

ВИММЕСС (днешният Русенски университет „Ангел Кънчев“) и отговаряща за събирането на парите от марките за изграждането на Дом-паметника на БКП на вр. Бузлуджа.⁴⁶ Нейният голям социален капитал в този момент е обстоятелството, че самата тя е многодетна майка, а вече и баба. Едно от внучетата ѝ по това време е с тежки асматични проблеми. В това си качество действията ѝ изглеждат абсолютно мотивирани, а тя самата – много трудно уязвима от страна на властта. Междувременно в града е станало известно, че неколккратно тя се е опитвала да поставя проблема пред партийни събрания и конференции, но всичко това е завършило без успех.⁴⁷ В последна сметка става ясно, че Варамезова е написала писмо не до кого да е, а лично до Михаил Горбачов, с копие до Тодор Живков и до Петър Петров, в което излага проблема и моли за неговата лична намеса пред Чаушеску за решаването му.⁴⁸ Този факт сам по себе си е достатъчен от тук нататък светлините на прожекторите да се насочат именно към нея.

Три от организаторките – Цонка Букурова, Дора Бобева и Стефка Монова, придружавани от Мария Варамезова, пристигат в София при монтажа на филма „Дишай“. Според режисьорката Малина Петрова, дори пътните им за самолет са събрани от волни пожертвувания на Клуба на младите филмови дейци.⁴⁹ В столицата те се запознават и с Желю Желев, Георги Мишев и др. софийски интелектуалци, които вече активно работят по създаването на Обществения комитет за екологична защита на Русе. Тук пътищата на различните участници едновременно се преплитат и разделят. Историята му е добре документирана и известна. С това обаче локалният провинциален разказ става част от големия национален наратив. По-нататък тя ще бъде предмет на изложението само дотолкова, доколкото има отношение към наслагването на малкия русенски разказ върху „софийския“ разказ за българското дисидентство. Следва да се добави, че през последната година се появиха и нови факти около комитета, свързани с цитирания вече личен фонд на Светлин Русев. До окончателното му обработване вероятно ще минат още поне две години, но още във фазата на изготвянето на т.нар. „груб опис“ е видно, че той е изключително богат на материали около създаването на Русенския комитет и последвалата разправа с членовете му.

В русенските жени и тяхната кауза софийските дисиденти намират както обединителен център, така и обща платформа, зад която да застанат. Към началото на 1988 г. вече са се оформили няколко центъра на интелектуално недоволство срещу системата. Единият е около Желю Желев и Николай Генчев, които влизат в публичен спор с Николай Хайтов във връзка с неговите твърдения за гроба на Васил Левски. Целта е не толкова развенчаването на Хайтов като митотворец, колкото поставянето на по-генералния проблем за мисията на българската интелигенция. Отново в Дома на киното, на 19 фев-

⁴⁶ Изказване на проф. Марко Тодоров, бивш ректор на Русенския университет, в: Стенограма от кръглата маса...

⁴⁷ Разказ на Мария Варамезова в: Антонова, В., Д. Каменова. Демонтаж..., 221–222.

⁴⁸ Пак там, с. 221.

⁴⁹ <https://malinapetrova.com/page/4>, пос. на 4.04.2020.

руари 1988 г., по повод годишнината от обесването на Апостола, се състои голяма публична дискусия, в хода на която се правят и остри опозиционни изказвания. Част от организаторите на премиерата на „Дишай“ също присъстват.⁵⁰ Другият център е около част от Писателския съюз (СВП) и Кабинета на младия писател. Тук централна роля играе Георги Мишев, но подкрепата на някои от утвърдените имена в литературата също има голямо значение. На 18 февруари 1988 г. в. „Литературен фронт“ публикува много остра статия от Руденко Йорданов, посветена на екологичните проблеми на Русе.⁵¹ Няколко дни по-късно се състои заседание на Кабинета на младия писател, в което също се отправят призови за самоорганизиране на интелигенцията за борба срещу режима. На 8 март в. „АБВ“ публикува стихотворението „Пиета“ на Блага Димитрова, посветено на русенските майки. Всички тези стъпки имат подгриващ ефект в подготовката на самото учредяване на комитета. Третият център на съпротива е Клубът на младите филмови дейци, ръководен от Малина Петрова. Именно тя е и човекът с решаващ принос за учредяването на комитета, доколкото не се поддава на шапгажа от страна на ДС и отказва да отмени премиерата. Разбира се, към този кръг следва да добавим и режисьора на филма Юрий Жиров, сценариста Георги Аврамов и режисьора от Студия „Екран“ Виолет Цеков. Четвъртият кръг „дисидентстващи“ се оформя около институтите по социология и философия на БАН, в който централна роля играят Петко Симеонов и Стефан Гайтанджиев. Заслуга на последния е, че последователно настоява за създаването на комитет, който да бъде регистриран юридически и дори подготвя неговия устав. Междувременно в. „Народна култура“ публикува споменатия вече „Вик за Русе“, който предизвиква обсъждания в първични партийни организации (като тези на Института по социология и Института по ядрени изследвания, например), факултетни съвети (Физически факултет на СУ), клонове на СБХ в страната, творчески съюзи и т. н. Между различните групи „дисидентстващи“ възниква естествена осмоза и макар повечето от тях да не са свързани биографично с Русе и емоционално с екологичната тема, тя е припозната от всички тях като относително безопасна, а и трудна за противодействие от страна на режима. „Огромният интерес към Русенския комитет не беше чисто екологически – пише в спомените си Желев, – той имаше дебела политическа подплата. Хората искаха да изразят своето недоверие и презрение към управляващата върхушка не само заради арогантното ѝ отношение към редовно обгазяваното население на град Русе, но и заради Чернобил, когато тя скри информацията за опасното радиационно облъчване на страната и изложи народа на огромна опасност...“ Затова и стратегията на чистите дисиденти, като Желев например, е да не се включват в инициативния комитет и проекто-ръководството, а да се опитат да привлекат близки до режима фигури.⁵² За такива са набелязани Светлин

⁵⁰ ЦДА, ф. 1569, необр.

⁵¹ Русенският комитет. Документален сборник с материали от Централния държавен архив и архива на Обществения комитет за екологична защита на град Русе. Съст. В. Дървева, Г. Мишев. С., 2002, с. 191.

⁵² Желев, Ж. Въпреки всичко..., с. 234.

Русев, Нешка Робева, Соня Бакиш, Кръстьо Горанов, Димитър Езекиев, Петър Слабаков и др. Голяма част от участниците са членове на комунистическата партия, деца на „активни борци срещу фашизма и капитализма“, активисти на казионните организации. С малко по-различен профил, но също член на БКП, е набелязаният за председател Георги Мишев. И в този си вид обаче, те се оказват изключително опасни за режима именно защото са публични фигури, влиятелни в своята област професионалисти и личности със солиден социален капитал. Именно затова ДС и Секретариатът на ЦК на БКП полагат всички усилия да осуетят насрочената за 8 март 1988 г. прожекция. За нея последните са информирани от Стефан Гайтанджиев и Петко Симеонов, които предишния ден решават да се застраховат, без обаче да се отказват от участие в инициативата.⁵³ Само решителността на председателката на Клуба на младите филмови дейци Малина Петрова, спасява по чудо събранието, след като тя отказва да се подчини на заповедта за спиране на прожекцията. В последна сметка в Дома на киното в София се събират около 400 човека (в т.ч. и многобройните „цивилни изкуствоведи“), което поради условията, в които се случва, само по себе си е забележителен факт. Според сведенията на всички участници, ефектът от прожекцията на „Дишай“ е изключително поразителен и поражда чисто спонтанна реакция на съпричастност. Следват патетични изказвания на историка проф. Н. Генчев, актьора П. Слабаков, физика проф. Цветан Бончев и др. Цонка Букурова чете емоционално части от поемата „Ела и виж“ на русенския поет Здравко Кисъов, писана два месеца по-рано под въздействие на масираните обгазвания.⁵⁴ Именно по тази причина впечатлението, което прави М. Варамезова – майката на шест деца и авторка на писмо до Горбачов, се оказва много по-запомнящо се за участниците, отколкото тихата, последователна и упорита съпротива на шестте жени в началото. От тук нататък те се превръщат в нейни спътнички, а не обратно. Инцидентите в дунавския град обаче, междуременно са станали събитие, а създаването на Русенския комитет вече прераства в национално събитие, което има съвсем различна логика. Сред избрания 33-членен Управителен съвет, освен предварително набелязаните и вече споменати фигури, присъстват и М. Варамезова, и Ц. Букурова.

* * *

Известно е, че Общественият комитет за екологична защита на Русе просъществува само една нощ. Още на сутринта Т. Живков разпорежда на Секретариата на ЦК на БКП да разпусне комитета и да накаже запомнящо се организаторите му. С главната роля са натоварени секретарите на ЦК на БКП Чудомир Александров и Стоян Михайлов.⁵⁵ Още на 10 март е проведе-

⁵³ <https://malinapetrova.com/page/4> Това твърдение на М. Петрова намира частично потвърждение от доклада на Чудомир Александров пред Политбюро на 24 март 1988 г., в който казва, че те са предупредени предния ден, без обаче да посочва имена.

⁵⁴ Пълният текст на поемата може да бъде видян тук: <https://literaturesviat.com/?p=112850>, той се публикува и в настоящия том на ИДА – с. 215–218.

⁵⁵ ЦДА, ф. 1Б, оп. 71, а.е. 3267.

но заседание на Секретариата, на което присъства и членът на Политбюро и министър на вътрешните работи Димитър Стоянов. Взето е решение да се привикат и сплшат основните организатори. С по-видните сред тях срещите се провеждат лично от Чудомир Александров. След приключването им в доклада си пред Политбюро самият той разделя условно своите събеседници на три категории. Първите са тези, които веднага се съгласяват да напуснат комитета и да съдействат за разлагането му. Към тази група Александров причислява Ивайло Трифонов, Кръстьо Горанов, Димитър Езекиев и др. Втората група, според секретаря на ЦК на БКП, са колебаещите се. Тук той нарежда Светлин Русев, Нешка Робева, Малина Петрова, Иван Добчев. И третата категория е на тези, които отказват да се отрекат. Сред тях той посочва на първо място председателя Георги Мишев, Христо Смоленов, Виолет Цеков, Цветан Кардашев и Мария Варамезова. Едновременно с това в доклада си до Политбюро той посочва, че „по различни причини не са проведени разговори със следните членове на Управителния съвет: Георги Аврамов, Соня Бакиш, Еми Барух, Мирослав Попов и Цонка Букурова.“⁵⁶

Оказва се обаче, че тази условна класификация на Ч. Александров е само моментно състояние. На проведените две заседания на Политбюро по повод Русенския комитет на 24 и 27 март, на които той докладва за свършеното по разтурването на комитета, Живков акцентира върху факта, че непокаялите се продължават с опитите си за съдебна регистрация и сред тях той отделя централно място на Светлин Русев. „Аз не зная – казва Живков – Секретариатът с какво впечатление е останал, но ясно е, че Светлин Русев е в центъра. Той е интелектуалният подбудител, като, разбира се, прибавим Гайтанджиев и някои други. Но главният е Светлин. Трябва да се провери дали не е завършил йезуитско училище. Огромни, нечувани способности има на йезуит. А е и талантлив. Така че той е главният. Пред комисията е казал, че е предлаган за председател – аз не зная дали комисията му е благодарила, но той не приел.“⁵⁷ Сред категорията „непокаяли се грешници“ е поставен и актьорът Петър Слабаков, който по време на постановки, в които има роли в Народния театър, неколкократно чете извадки от учредителната декларация на комитета.⁵⁸ От стенограмата от разширеното заседание на Политбюро и Секретариата на ЦК на БКП личи, че участващите в него висши функционери ясно си дават сметка за прецедента, който е създаден с Комитета, както и за по-далечната перспектива, в която мислят организаторите му. Това най-ясно личи от изказването на Чудомир Александров: „Тактиката е тактика на умело прикриване на истинските цели на тази организация, на изтъкване на преден план на общественици, които не са добре ориентирани и са екстремисти. Ето, в този комитет включват две деца на активни борци, а истинските инициатори стоят отзад [...] Затова Желю Желев отказва да се включи в този

⁵⁶ ЦДА, ф. 1569, необр.

⁵⁷ ЦДА, ф. 1Б, оп. 68, а.е. 3394а, л. 3.

⁵⁸ *Пак там*, л. 12, 13.

комитет. [...] Може би затова и Светлин Русев отказва да стане председател на този комитет.⁵⁹

В последна сметка е взето решение всички партийни членове, участващи в Управителния съвет, да бъдат изключени от БКП. За най-високопоставения сред тях – Светлин Русев, съгласно формулировката на Живков, се казва, „да се предложи на ЦК да бъде изваден от състава му“.⁶⁰ Решава се, също така, той да бъде освободен като директор на Националната художествена галерия, а Малина Петрова – като председател на Клуба на младите филмови дейци. Сред изключените е и Соня Бакиш, съпругата на председателя на Народното събрание и член на Политбюро Станко Тодоров. Самият той също се изказва в общия хор на заседанието, макар и да не персонализира нападките си.⁶¹ Малко по-късно, с остатъка от последните си капки достойнство, той подава оставката си от Политбюро, запазвайки обаче поста на председател на Народното събрание. Проведеният на 19 и 20 юли 1988 г. Пленум на ЦК на БКП се занимава с два основни въпроса – „преустройството в духовната сфера“ и „организационни въпроси“. По първа точка е изслушана обстойна информация на члена на Политбюро Йордан Йотов, който междувременно непосредствено е поел надзора върху „идеологическия фронт“.⁶² В самите решения са набелязани редица мерки, централни от които са „художествено-творческите съюзи да се преустроят и развият като творчески организации, във връзка което да се освободят от несвойствените им държавни и профсъюзни функции“.⁶³ Парадоксално на пръв поглед, но решенията по точката „организационни въпроси“ получават неочаквано развитие. Съвсем логично от състава на ЦК е изваден Светлин Русев, а от Политбюро – Станко Тодоров. Най-интересното е обаче, че като секретари на ЦК са освободени и Чудомир Александров и Стоян Михайлов.⁶⁴ В духа на неочакваните Живкови „маньоври“, хората, които свършват „мръсната работа“ по разтурването на Русенския комитет и преследването на неговите членове, на свой ред са дамгосани като грешници и са изхвърлени като ненужни.

Историята на протестите против обгазяването на големия дунавски град – русенски и софийски, както и като цяло на екологичните протести в България в края на 80-те години на миналия век, е изследване на едно гранично поле между ерозиращата комунистическа система и настъпващото преходно време, между казионното действие и плахото дисидентство, между принудата и свободата. Тази граничност и междинност на социалното време и на разглеждания феномен отварят нов хоризонт пред личността и за първи

⁵⁹ Пак там, л. 22.

⁶⁰ Пак там, л. 217.

⁶¹ Пак там, л. 29–33.

⁶² ЦДА, ф. 1Б, оп. 65, а.е. 88, л. 2–21.

⁶³ Документи за преустройството на духовната сфера. Брошура за обсъждане от пленума на ЦК на БКП. София, юни 1988 г., с. 39.

⁶⁴ ЦДА, ф. 1Б, оп. 65, а.е. 89, л. 52–57.

път дават възможност на индивидите за избор и за самостоятелно действие, пораждащо едновременно както солидарност във възникващите групи, така и конфликтност с отиващия си режим. Именно микроисторическият подход в изследването на тези феномени дава възможност за вникване в детайлите и в движещите им сили, както и поставянето на акцент върху ролята на индивидите. Защото това е време, в което индивидите вече не са неми свидетели на историческия процес, а субекти, разполагащи с правото на избор. Оползотворяването на това право е първата крачка по пътя на едно модерно, гражданско-участническо поведение, което стои в основата на екологичното движение. Следващата стъпка е свързана с преодоляването на усещането за страх, самота и беззащитност, съставляващо сърцевината на тоталитарната обществена атмосфера в продължение на десетилетия. Днес, от дистанцията на времето, вероятно това не изглежда колосално усилие. В контекста на времето обаче, поведението на тези шест жени, на художниците, журналистите и кинаджите, на онези четиристотин души в Дома на киното и най-вече на несъгласните да се откажат членове на Русенския комитет, представляват поредица от актове на смело и достойно гражданско поведение, нямащо предшестващи аналози. От тази перспектива неговата история е типичен пример за инцидент, прераснал в поредица от инциденти и превърнал се в събитие.

THE ECOLOGICAL PROTESTS IN BULGARIA:
RUSE AND SOFIA LIFE STORIES

M. Gruev

Summary

This article is focused on the specifics of the Bulgarian dissidence and the different points of view related to it. The author argues the weaknesses of the official "Sofia" approach to the dissident events and emphasizes the attitude, manifestations and consequences of the gassing of the city from the point of view of the six women-organizers as a counterpoint of the official "big narrative".

Together with the ecological problems in the context of the nuclear disaster in Chernobyl, which became the concrete occasion for the protests in Ruse, this article examines the administrative changes following the July Concept, imposed by Todor Zhivkov in 1987. These changes led to discontent among the people in the Danube city. The resistance against previously infallible postulates of the official party policy was based on the Soviet Perestroika, the importance of which is also emphasized in this work.

This article also reveals the contradictions between the local and central authorities in Bulgaria and the specific manifestations of the residents of Ruse against the gassing of their city, combined with the actions of the intelligentsia in Sofia on the same occasion. Thus, the civic-participatory behaviour of the six women, artists, journalists and filmmakers, which was the basis of the environmental movement in Ruse, turned from an incident into an event.